

DEUİFD XLIV / 2016, ss. 247-253.

***THE HISTORY OF AN ISLAMIC SCHOOL OF LAW: THE
EARLY SPREAD OF HANAFISM***

(Nurit Tsafir, Harvard Series on Islamic Law 3, Cambridge 2004)

Ömer YILMAZ*

Princeton Üniversitesinde doktora tezi olarak hazırlanmış olan kitap, 8. yüzyılın 2. yarısından 9. yüzyılın sonlarına kadar Hanefiliğin yayılışını incelemektedir. Bu dönemdeki Hanefilerin, fıkhi meselelerin tamamında Hanefi içtihadı benimsemiş olduklarını kabul etmek hatalı olabilir. Çünkü Hanefilik, 8. yüzyılın ikinci yarısında başlangıç aşamasındaydı ve sınırları belirginleşmiş değildi. Hanefi metinleri nakleden ve öğreten insanları da “Hanefi” olarak değerlendirmek, her zaman doğru neticeler vermeyebiliyordu. Zira bu âlimlerden bazılarının sonraları Hanefi olmayan görüşleri takip ettikleri de oluyordu. Böylelerini Tsafir, “kısmen Hanefiler” olarak nitelemiştir. Ancak bu gruba girenler ilerleyen süreçte azalmışlardır. Çünkü ilerleyen süreçte Hanefiliğin sınırları belirgin hale gelmiştir.

Hanefi mezhebi diğer üç mezhep gibi asırlar süren bir sürecin ürünüdür. Bu süreçte pek çok unsur etkili olmuştur. Mezhep liderinin otoritesi, içtihadlar ve bunları destekleyen gelenek, fıkıh ve tabakat kitapları, eğitim ve yargı faaliyeti ile mezhebin takipçileri; bu unsurlardan bazılarıdır. Görüldüğü gibi bu unsurlarda siyasi, ekonomik, psikolojik ve coğrafi faktörler iç içe girmiş durumdadır. Mezheplerin oluşum sürecinin 10. yüzyılda tamamlandığı yapılan araştırmalar neticesinde bugün yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Bu oluşumun ne zaman ve nasıl başladığı ise daha zor bir soru olarak çalışılmayı beklemektedir.

Hanefiliği ortaya çıkaran önemli unsurlardan birisi mezhebin kurucu imamlarının otorite kazanmasıdır. Bunun en önemli alameti ise bu imamlara ait eserlerin Abbasîlerin hâkim oldukları coğrafyada yaygınlığıdır. Mezhebin oluşum sürecinde etkili bir diğer unsur ise mahkemelerde kadıların Hanefi görüşleri uygulamalarıdır. Bu arada mihne olayları da Hanefilerin diğerleriyle aralarının kesin hatlarla

---

* Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku ABD, omeryilmaz@nku.edu.tr

ayrılmasına katkı sağlamıştır. Zira bir mezhebin diğerleriyle mücadelesi, çekişmesi, rekabeti ve gerginliği de mezhebin kimlik kazanmasında etkilidir. Hanefilerle Mâlikiler arasında Kayravan'daki gerginlik buna örnek teşkil eder.

Hanefiliğin yayılmasına yönelik gayretler, başarı ile neticelenmiştir. Hanefi mezhebi 8. Yüzyılın ortaları boyunca büyük ölçüde yayılma göstermiştir. Öyle ki 777-796 yılları arasında Hanefi kadılar; Bağdat, Basra, Kûfe, İsfahan ve Mısır gibi Abbasi devletinin önemli merkezlerine atanmışlardır. Hanefi mezhebinin 816-864 yılları arasında özellikle Irak'taki konumu epey gelişme kaydetmiştir ve mezhebin sınırları belirgin hale gelmiştir. "Kısmen Hanefi" olanlar artık yerini Hanefilere bırakmışlardır. Bazı şehirlerde toplum Hanefi haline gelmiştir ve Hanefi âlimlerin çevresinde ilim halkaları oluşmuştur. Bu çerçevede Irak'ta kadıların çoğu Hanefidir ve burada mezhep diğerlerine nisbetle baskın konumdadır. Bu durum 9. yüzyılın ortalarına kadar da böyle devam etmiştir. Sonra ise mezhep, aşama aşama etkisini kaybetmiştir ve otoritesini Maliki ve Şafii çevrelerle paylaşmak durumunda kalmıştır (s. 116-117).

Araştırma giriş, yedi bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

İlk bölümde kitabın en önemli kaynağı olarak Kureşî'nin *Cevâbirü'l-mudîyye*'sinin detaylı bir analizi yapılmaktadır. Buna göre *Cevâbirü'l-mudîyye*'de Hanefî olarak tanıtılanların özellikle ilk dönemlerde gerçekten Hanefî olduğu sorgulanmalıdır. Çünkü ehli hadisin öne çıkan isimleri de burada Hanefî olarak tanıtılabilmektedir. Aslında Kureşî'nin kendisi de bu sorunun farkındadır. Ancak onun tek amacı, Hanefî âlimler hakkında tarihi gerçekleri ortaya koymak değildir. Onun bir amacı da Hanefî mezhebinin imajını güçlendirmektir. Bu durum, Süfyan Sevrî gibi Ebû Hanîfe muhaliflerinin Hanefî olarak tanıtılmasına açıklık getirmektedir (s. 12-15). Kureşî'nin "kısmen Hanefî" olanları "Hanefî" olarak tanıtmasına dair bir başka açıklama ise şöyledir: Bir kimsenin 8. Yüzyılın ikinci yarısında belli bir mezhebe bağlı olarak addedilmesi henüz söz konusu olmamıştı. Kûfeli Nuh b Derrac'ın durumu buna örnek teşkil etmektedir. Bu kişiyi Hatib Bağdâdî, Hanefî olarak tanıtmıştır. *Târîh-i Bağdat*'ta bu kişinin kendine has bir fıkhi yaklaşımının olduğu ve İbn Şübrüme'nin arkadaşı olduğu kaydedilmektedir. Şii kaynaklar bu şahsı şii olarak tanıtırken Vekî'nin *Abbâru'l-kudat*'ında İbn Ebi Leyla'nın fıkhi görüşlerine meylettiği ifade edilmektedir. Bu tür durumlarda söz konusu

âlimin birden fazla kişiye tabiiyyetinin olduğu, aynı zaman diliminde ya da kariyerinin değişik dönemlerinde farklı hocalardan etkilendiği söylenebilir. Ancak her hâlükârda 8. Yüzyılın ikinci yarısında da birden fazla hukuk geleneğinin takipçisi olan âlim azdır. Bu durumda olanlar da “kısmen Hanefî” olarak nitelediğimiz kişilerdir. Ancak bu kişilerin Hanefîlerle bağlantıları ikincil düzeydedir. Yine de Hanefî tabakat kitapları bu kişilerin Hanefîlerle olan bağlantılarını öne çıkarıp diğer yönlerini önemsiz gösterme gayretine girmişlerdir. Bu kişilerin Hanefîlerle daha güçlü bir bağlantı içerisinde olmaları da mümkündür. Ancak ehli hadis tarafından yazılan tabakat kitaplarında bu kişilerin Hanefîlikleri ya göz ardı edilmiştir ya da üzerinde durulmamıştır.

İkinci bölümde Hanefîlerin Kûfe’de ve Basra’da pozisyonlarını nasıl korudukları analiz edilmektedir. Tsafir’de göre Hanefîler; Hanefî olmayan yerel fakihlerin ve ehli hadisin muhalefetine rağmen Abbasilerin desteğiyle Kûfe’de ve Basra’da pozisyonlarını koruyabilmişlerdir. Melchert’e göre ise Tsafir’in esas katkısı, Hanefî başarısında siyasi desteği kanıtlamış olmasında yatar. Tsafir, bu siyasi desteği şöyle değerlendirmektedir: Önce Hammad ile başlayan ardından Ebu Hanifenin devam ettiği ilim meclisi bu dönemde Kufe’nin sayılı ilim meclislerindendi. Ebu Hanife’nin dışında İbn Ebi Leyla’nın, Süfyan Sevrî’nin ve Hasan b. Salih’in ilim meclisleri de vardı. Bunlardan varlığını sürdürebilen sadece Ebu Hanife’nin ilim meclisi oldu. Ebu Hanife ilim meclisinin devamlılığına ilişkin olarak Abbasi yönetiminin desteği makul gözükmektedir. Çünkü Abbasilerin alıp uygulayabilecekleri o dönemde mevcut olan doğal aday Ebu Hanife birikimidir.” Ebu Hanife’nin yaşadığı dönemdeki tanınırlığına ilişkin olarak Tsafir’in yaklaşımı ise dikkat çekicidir. Ona göre Hammad’ı ve Ebu Hanife’yi devrinin en önemli fakihî olarak tanıtanların yaklaşımını reddeden bilgiler vardır. Vekî’in *Abbârukkudat*’ı bu konuda önemli bilgileri muhtevindir. Buradaki anekdotlarda İbn Şübrüme, İbn Ebi Leyla ve Süfyan Sevrî öne çıkarken Ebu Hanife ve Hammad geri planda kalmaktadır. Ayrıca yine bu kitaptan anlaşılan hicri 170 yılına kadar Kufe’de Hanefîlere kadı olarak görev verilmediği yönündedir. Diğer yandan tabakat kitaplarında dönemin Kufesine bakıldığında Hanefîlerin çok küçük bir oranı temsil ettiği görülür. Bu durumda Hanefîlerin başarısının beklenen bir sonuç olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. O halde Abbasilerin Hanefîleri desteklemesini, Ebu Hanife’nin dominant bir figür olmasıyla açıklamak da isabetli gözükmemektedir (s. 20). Bazı kaynaklarda Ebu

Yusuf'un Abbasi yargısındaki konumuna işaret edilerek Hanefilerin başarılarını Ebu Yusuf'a borçlu oldukları ifade edilmiştir. Politik sezgileri onun Harun Reşid'e yaklaştırmış ve Kadilkudat olarak görevlendirilmiştir. Ancak bütün başarıyı Ebu Yusuf'a bağlamanın da doğru olmadığını gösteren yaklaşımlar vardır. Zira çeşitli bölgelerde Ebu Yusuf'un istemediği kişilerin kadı olarak atandığı olmuştur. Ayrıca onun desteklediği bir adayın görevlendirildiği bölgede görev yapmasına imkân verilmeyerek görevden el çekmesinin sağlandığı da vakidir. Bu durumda bölge nüfusunun Hanefilere yaklaşımının da kadı olarak görevlendirmelerde etkili olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Zira söz konusu dönemde kadılar, sadece halifenin görevlendirdiği bir memur olarak değil aynı zamanda ve ondan daha önemlisi halkın temsilcisi olarak görülüyorlardı (s. 21-22).

Hanefiler 8. Yüzyılın ikinci yarısında hükümete sadık insanlar olarak kabul edilmişlerdir. Bu çerçevede Hanefilerin Kufe'de hükümete bağlılıkları ve buna mukabil ehli hadis arasında yönetimin popülaritesinin az olması Abbasilerin Hanefileri desteklemesi için güçlü bir motivasyon oluşturmuştur (s. 24-27).

Hanefiliğin 8. Yüzyılın ikinci yarısında Basra'da etkili olmasında en önemli kişi, Züfer'dir. Onun Basra'nın nüfuzlu ailelerinden Benu anbar'a mensubiyeti, Hanefiliğin buradaki başarısında etkili olmuştur. Züfer'in Basra'ya gelişi Hanefiliğin yayılma sürecini başlatmış ve nihayetinde Harun Reşid döneminde bölgeye Hanefi bir kadı atanması suretiyle de bu süreç tamamlanmıştır (s. 30-34).

Hanefiliğin Bağdat'ta yayılması ise 8. Yüzyılın ikinci yarısının ortalarında olmuştur. Bağdat Halife Mansur tarafından 145/762'de inşa edilmiştir. Diğer şehirlerden farklı olarak Bağdat'ta Hanefiliğin yükselişi daha kolay olmuştur. Çünkü burada daha önceden oluşmuş ve Hanefiliğe engel olabilecek yapılar yoktur (s. 40).

Üçüncü bölümde İran'ın batısındaki şu beş beldede Hanefiliğin yayılması üzerinde durulmaktadır: Ahvaz, Isfahan, Hamedan, Rey, Kazvin. Isfahan ile ilgili olarak Tsafir, Züfer b. Hüzeyl'in ailevi bağlarının bu beldede Hanefiliğin yayılmasında etkili olduğuna değinir. Ayrıca Ebu Yusuf'un öğrencilerinden Hüseyin b. Hafs da Isfahan'da Hanefiliğin yayılmasında etkili olmuştur. (s. 63-64). Rey'de ise Hanefiliğin yayılmasında Muhammed b. Hasan Şeybani önemli rol oynamıştır. (s. 73).

Dördüncü bölüm, Cezire, Musul ve Rakka'da Hanefiliğin yayılmasını ele almaktadır. Harun Raşid'in Rakka'ya yerel bir âlimi değil de Muhammed b. Hasan Şeybani'yi kadı olarak ataması buraya verdiği önemin göstergesidir. Zira onun, Rakka'ya Hanefi olmayan bir kadı yerine Hanefi bir kadıyı atamayı tercih etmesi Hanefiliğin yayılmasının yönetimin doğrudan bir desteğine dayalı olduğunu gösteren bir delil niteliğindedir. (s. 82-84).

Beşinci bölümde Tsafir, Suriye'yi Abbasilere karşı güçlü bir muhalefet göstermiş bir bölge olarak tanımlamıştır. Bu yüzden de burada Hanefilik ciddi bir yayılma gösterememiştir. Bu iki sebeple açıklanabilir: Birincisi, devlet politikası; diğeri toplumsal düzeyde eğitim-politika ilişkisidir. Bu ikinci noktayı Suriyelilerle Emeviler arasındaki ilişki olarak ifade etmek de mümkündür. Söz konusu dönemlerde Suriye, Emevi sempaticanı olan ve başa çıkılması zor ailelerin yerleştiği bir yer durumundaydı. Onlarda Abbasi muhalifliği ve anarşi yaygın bir durumdaydı. Emevi idaresini yeniden inşa etmeye yönelik bir çaba içerisinde idiler. Bu yüzden Abbasilerin bölgede hâkimiyetlerini sağlamaları kolay olmuyordu. Hatta bunu sağlamada her zaman başarılı da olamayabiliyorlardı (s. 89-90). Suriye örneği bize Abbasilerle Hanefiler arasındaki güçlü bağlantıyı göstermektedir. Abbasilere karşı bir direnç olan Suriye bölgelerinde Hanefiliğin çok sınırlı olarak yayılma imkânı bulunduğunu söyleyebiliriz. Abbasi halifeleri de bu bölgelerde kendilerine karşı direncin olduğunu bildikleri için buralara Hanefi kadı göndermek suretiyle bölgedeki direnci artırmaya istekli değillerdi. Buradan yola çıkarak Hanefiliğin gelişmesinin Abbasi yönetiminin desteğine bağlı olduğunu ve bu desteğin de mezhebi diğerlerine nazaran tercih etme ile sınırlı olduğunu söyleyebiliriz (s. 91-93).

Altıncı bölüm, Hanefiliği Mısır'a tanıtmaya çalışan Hanefilere odaklanmaktadır. Hanefiliğin Mısır'da tanınması için kadı atamalarından önce Hanefi âlimler, buraya gelip kendi mezheplerinin tanıtımını yaptılar. Nitekim *Cevahirü'l-mudîyye*'de biyografilerine yer verilen Mısırlı Hanefi âlimlerin kahiri ekseriyeti Irak asıllıdır (s. 96). Buna dayalı olarak Hanefiliği Mısır'da yayılmasının iki kanalla gerçekleştiğini söylemek mümkündür: kadılar ve aileleriyle birlikte buraya göç eden âlimler. Her iki kanalın da bir şekilde Abbasi yönetimiyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu kanallar aynı zamanda Hanefi metinlerin de Mısır'a gelmesini sağlamıştı (s. 98-99).

Yedinci bölümde Tsafir, Kayravan'daki hukuki gelişmenin ilk dönemini incelemektedir. Merkezdeki Hanefilerin ve Abbasilerin gücünün yoğunluğundan uzak olan bu bölgede Hanefiler önemli ölçüde taraftar topladılar ve büyük bir başarı elde ettiler. Hanefiler 9. yüzyıl ortalarına kadar burada liderliği ellerinde bulundurdular. Söz konusu yüzyılın sonlarına doğru Fatımiler, Mağrib'de gücü ellerine geçirinceye kadar da Hanefiler burada önemli bir varlığa sahiptiler (s. 117).

Sonuç olarak Hanefiliğin yayılması ve kimlik kazanmasında en etkili faktörün Abbasilerin sağladığı siyasi destek olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Ancak merkezden uzaktaki yerlerde durum biraz daha farklı olmuştur. Cezire, Suriye ve Mısır'da Hanefi mezhebinin başarısı Irak'taki ölçüde gerçekleşmemiştir. Hanefilik bu bölgelerde de bir ölçüye kadar yayılma imkânı bulmuştur. Ancak 912 yılından ya da 9. yüzyılın sonlarından önce bölgedeki etkili âlimlerin desteği elde edilememiştir (s. 117). Diğer yandan Abbasilerin Hanefilere yönelik katkıları, her yerde aynı ölçüde işe yaramamıştır. Suriye ve Musul gibi bazı yerlerde Abbasilere yönelik muhalefet ve bölgesel güçler, Hanefiliğin burada yayılmasını zorlaştırmıştır. Abbasilerin burada merkezden kadı atamaları ve ilim meclisleri kurmaları da pek mümkün olmamıştır. Hatta Basra ve Mısır gibi bazı yerlerde Hanefilerin Abbasilerle ilişkilendirilmeleri Abbasilere yönelik muhalefetin Hanefilere dönmesi gibi bir olumsuz durum da meydana getirmiştir (s. 118).

Ayrıca Hanefiliğin yayılması için çalışanlar da sadece Ebu Hanife'nin öğrencileri değildi. Abbasi yönetimi bu çerçevede önemli bir destek sağlıyordu. Abbasilerin katkısı daha büyük amaçları barındıran politikanın bir parçası durumundaydı. Bu politikanın uygulanması hukukun merkezileşme sürecinin bir vasıtası kılınması ile doğrudan ilişkiliydi. Bunun bir başka yolu da kadıların devlet iradesine tabi kılınmasıydı. Bu süreç kadılık görevinin karakterinde tedrici bir değişimi içermekteydi. Kadılar artık eskiden olduğu gibi buldukları toplumda otorite haline gelmiş dini liderler durumunda değildi. Daha düşük profilli bir kadı tipi ile karşı karşıya kalındı. Buldukları toplumda otorite haline gelmiş dini liderlerin yerini merkezden atanan bu yüzden görev yaptığı topluma ve bunların hukuki faaliyetlerine yabancı kadılar almıştı. Bu kadılar bölgesel hukuki gelenek yerine Hanefilerin temsilcisi durumundaydılar. Başka bir deyişle bir ya da birden fazla mezhep aracılığıyla birliğin sağlanması, hukukun merkezileştirilmesi sürecinin ve

devletin hukuk üzerindeki etkisini artırma sürecinin bir parçası konumundaydı. Bu yüzden bölgesel hukuk geleneğinin zararına olarak Hanefiliğin yayılması Abbasi politikasıyla el ele yürüdü. Buna bağlı olarak da Hanefiler devlet yardımından faydalandılar. Bu devlet yardımı Hanefiliğin yayılmasına iki kanal aracılığıyla hizmet etti: Hanefi kadılar ve Hanefi metinleri nakleden ya da öğreten âlimler. Bu iki kanal da birbirleriyle ilişkilidir. Zira Devletin Hanefi kadıları atayabilmesi için bunları destekleyecek Hanefi âlimlerin o yörede çalışmalar yapmaları gerekmektedir (s. 117).